

ПРАВОВІ Й ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВИТИ

М. І. СКІЛЬСЬКА

Історичне підґрунтя розвитку інклюзивної освіти в Україні складне і неоднозначне. Становлення та розвиток освітньо-виховних інституцій, навчальних закладів різних типів та загалом освітньої системи для осіб із порушеннями розвитку в Україні відбувалося як розмаїтий, суперечливий процес, детермінований розвитком суспільства впродовж кількох століть. Інвалідність – проблема багатогранна й її розв'язання залежить від рівня економічного, соціального, культурного, політичного розвитку держави.

Історичне її коріння сягає в глибину тисячоліть до появою людського суспільства. Робота з дітьми з обмеженими можливостями започаткована з далеких часів що трансформувалися від агресії та нетерпимості до усвідомлення необхідності навчання та виховання. Перші офіційні документи про опіку датуються X ст., коли князь Київський Володимир указом від 996 р. зобов'язав церкву дбати про таких осіб. У Києво-Печерській лаврі вже в першій половині XI ст. відкрився притулок для дітей, у якому окрім сиріт, хворих та убогих перебували й, так звані, калічні. Їх не лише опікали, але й навчали їх елементам грамоти, живопису, співу та різних ремесел.

Змінювалися часи. Питання освіти осіб із порушеннями розвитку в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, розвивалась еволюційним шляхом – від окремих спроб індивідуального навчання до організації групового навчання, а згодом і створення окремих навчальних закладів – інтернатів. Про вищу освіту мова не велася. Специфічність розвитку системи освіти для осіб з інвалідністю на українських землях упродовж багатьох століть зумовлювалась складною історією протистояння українського народу поневоленню, гніту, репресіям, загарбницьким наступам сусідніх держав, подоланням внутрішньої роздробленості як територіальної, так і соціальної, перебуванням її територій у складі різних держав. Правовому захисту осіб з інвалідністю не приділялось належної уваги.

Негативне ставлення до людей із фізичними вадами, відхиленнями від типового розвитку, призводило до відсторонення їх від соціуму, породило обмеження доступу інвалідів до комунікацій, культурно-духовного розвитку, творчості, а найгірше – до всіх рівнів освіти.

У XVIII ст. відбулися окремі позитивні зміни в економічному та культурному перетворенні країни, розвитку правової науки і освіти. Розвивалися юриспруденція, педагогіка, медицина. Активізувалась й діяльність держави в питаннях виховання дітей з інвалідністю. У цей період розроблялися заходи приватного порядку щодо відкриття спеціальних виховних будинків для дітей з відхиленнями розвитку.

В історії права і педагогіки нашої держави виникнення феномену спільного навчання дітей із проблемами в розвитку, тобто їхньої інтеграції в освітній процес, не набуло широкого розповсюдження. Проте, ідея спільного навчання звичайних дітей і дітей з інвалідністю на той час уже займала розуми передових європейських учених першої половини XIX ст. На користь спільного навчання прогресивна педагогічна громадськість наводила цілий ряд аргументів: можливість більш широкого охоплення навчанням дітей з порушеннями в розвитку, оскільки для дітей цієї категорії було вкрай мало спеціальних установ; можливість використання виховного потенціалу сім'ї, який виключається під час навчання дітей в умовах закритої школи-інтернату; можливість зробити загальнодоступними особливі, дуже ефективні способи і прийоми, застосовувані в практиці навчання дітей з відхиленнями в розвитку, які нерідко залишалися комерційною таємницею засновника тієї чи іншої приватної школи-інтернату для дітей з порушеним розвитком. Навчання таких дітей в умовах народної школи розглядалося як можливість встановлення контактів і вправ у спілкуванні з оточуючим світом, в якому їм доведеться жити після закінчення школи [8, с. 125].

На зламі 20-х років XX ст. відомий український педагог-педолог, фахівець спеціальної педагогіки І. Соколянський виступив яскравим прихильником інклюзивного навчання, доводячи, що діти з нозологією мають право здобувати освіту нарівні зі своїми ровесниками. У своїх творах „Про поведінку особистості”, „До питання радянської педагогіки”, „До питання організації поведінки” та ін. він відстоював думку про те, що розвиток складних психічних процесів (увага, пам'ять, мислення, загалом уся поведінка) значною мірою залежить від середовища, що оточує її, ніж від спадковості та ступеня фізичного розвитку і здоров'я. Середовище, оточення трактував не лише як умову, але й як основне джерело розвитку дитини з інвалідністю. І. Соколянський розглядав інклюзивну педагогіку як науку про організацію певних зумовлених форм поведінки людської особистості чи колективу. Після сумнозвісної комуні-більшовицької постанови „Про педологічні перекирення в системі Наркомосів” його було двічі заарештовано за інклюзивні ідеї як за „націоналістичну діяльність” [9, с. 241].

І. Соколянського справедливо можна вважати засновником системи освіти дітей із фізичними вадами. Його праці були спрямовані на удосконалення всієї системи навчання і виховання аномальних дітей. Ознайомлення з педагогічною спадщиною І. Соколянського дає нам можливість стверджувати, що концептуальні основи його педагогічної діяльності несуть великий внесок у розвиток вітчизняної теорії і практики із виховання та нав-

чання дітей з особливими потребами. Наукова система педагога не втратила свого значення для сучасної інклюзивної педагогіки та має перспективні ідеї, які потребують подальшого розвитку [6, с. 266].

Важливість освітніх інтеграційних процесів підкреслював відомий науковець В. Сухомлинський. Він вказував на необхідність створення такої системи навчання, яка б органічно пов'язувала спеціальне навчання з навчанням дітей із нормальним розвитком. Учений, як пророк нашого часу, висловлював свою думку так: „В школу щороку приходять окремі діти зі зниженою здатністю до навчання, спостереження приводять до висновку, що для таких дітей потрібні особливі заходи. Але вчити і виховувати таких дітей потрібно у масовій загальноосвітній школі” [10, с. 85].

Аналіз праць В. Сухомлинського свідчить про те, що майже в усіх своїх роботах учений звертав особливу увагу на необхідність використання принципу індивідуального підходу в роботі з дітьми з особливими потребами. „Конкретна наша робота, – зазначав дослідник, – полягає у визначенні причин біди в кожному окремому випадку, необхідності знайти кожній дитині посилену розумову працю, доступні для неї шляхи подолання труднощів, захопити її цікавою роботою, завдяки якій вона могла б розвиватись інтелектуально”. „Духовне життя школи повинно бути настільки багатограним, щоб кожний знайшов поле для розкриття, ствердження своїх сил і творчих здібностей. Зміст духовного життя полягає в тому, що в кожному вихованці пробуджується його індивідуальна неповторність”, – писав В. Сухомлинський. Він наголошував на тому, що не може існувати виховання особистості поза колективом, як не може бути колективу без особистостей. Учений доречно зауважував, що колектив може стати виховним середовищем тільки в тому випадку, коли він створюється під час спілкування і спільної діяльності, яка дає кожному радість і насолоду, розвиває його інтереси і здібності, коли є освічений педагог, який любить дітей [10, с. 475].

Україна, яка до 1991 року була у складі СРСР, декларативно визнала основні міжнародно-правові документи стосовно осіб з обмеженою життєдіяльністю, однак у цей період державна політика мала переважно компенсаційний характер, заходи цієї політики концентрувалися на незначній фінансовій допомозі та наданні певних послуг. Завдання пристосування життєвого середовища до особливостей та потреб осіб з обмеженими можливостями здоров'я, як умови їхньої успішної інтеграції в суспільство, навіть не формулювалося. Законодавчої бази, де конкретно б було відображено правовий захист освітніх потреб осіб з інвалідністю, не було.

Здобуття незалежності держави ознаменувалося прийняттям Основного Закону – Конституції України, де стверджується рівність прав усіх людей, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, відомств та інших ознак. У розділі „Права людини” декларовано демократичні та гуманістичні положення, які відповідають міжнародним угодам і мають забезпечити захист прав усіх верств населення. У Конституції визначено та стверджено основні права людини, серед яких право на освіту (ст.53), право на соціальний захист (ст.46) та ін. [1, с. 14].

Законодавчого визнання право на здобуття освіти громадянами України набуло в прийнятому 1993 р. Законі України „Про освіту”, де визначено, що освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості [2, с. 45]. Чинне законодавство стосовно інвалідів вирізнялося численними правовими нормами, які були представлені в різних джерелах, затверджувалися в різні часи, стосувалися різних категорій інвалідів, характеризувалися суперечливістю та непослідовністю, що ускладнювало їхнє використання.

Варто відмітити, що починаючи з 2000 року в Україні активізувалася законотворча діяльність стосовно регламентації надання освітніх, медичних, соціальних послуг особам з обмеженими можливостями здоров'я, зокрема дітям, що засвідчує прийняття таких законів: „Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” (2000 р.), „Про охорону дитинства” (2001 р.), який зрушив із місця освітні проблеми [4, с. 1]. Більше освітніх питань допоміг розв'язати Закон України „Про реабілітацію інвалідів в Україні” (2005 р.). Саме в цьому документі вперше законодавчо визнано психолого-педагогічний супровід як необхідну умову успішної інтеграції в соціум дитини з обмеженими можливостями здоров'я [5, с. 45].

Завдяки прогресивному законодавству освіта дітей з особливими потребами зазнала істотних трансформаційних змін: від інституалізації до інклюзії. Суспільно-політичні та соціокультурні процеси, що відбувалися в країні на шляху входження до європейського освітнього простору, призвели до переходу інтернетної освіти дітей з особливими потребами до інклюзивної для повноцінного інтегрування їх у соціокультурний простір.

З початку XXI ст. з огляду на міжнародні норми, визнані більшістю західних країн та зарубіжний досвід організації інклюзивного навчання, в українському суспільстві розгорнулись дискусії щодо невідповідності відокремленого навчання учнів ідеям рівноправності, інноваційним освітнім підходам із визнанням різноманіття учнівської спільноти, засадам повноцінного інтегрування в суспільство осіб з особливими потребами. Саме в цей час починає стверджуватися нова термінологічна лексика – „особи (діти) з особливими потребами”, на противагу терминам, „аномальні діти”, „дефективні”, „діти з порушеннями” тощо. Прихильники інноваційних підходів в освіті, зокрема науковці-експериментатори, батьківська спільнота, громадські організації закликали до радикальних змін, які базуються на переконанні, що всі діти можуть навчатися, здобувати якісну освіту, реалізувати свій потенціал та інтегруватися в суспільство. Так, з 2001 р. почала реалізовуватися програма Всеукраїнського науково-педагогічного експерименту „Соціальна адаптація та інтеграція в суспільство дітей з особливостями психофізичного розвитку шляхом організації їх навчання у

загальноосвітніх навчальних закладах". Важливу роль у цьому сенсі відіграло внесення у 2010 р. змін до Закону України „Про загальну середню освіту”, пов'язаних із упровадженням інклюзивного навчання, зокрема спеціальної освіти.

Таким чином, система права на освіту осіб з особливими потребами в Україні, як і освітня галузь у цілому, пройшла досить тривалий шлях, зазнаючи відповідних організаційних і змістових змін, основним завданням яких було створення альтернативних моделей психолого-педагогічної підтримки, механізмів для вільного вибору форм навчання дітей, рівня і діапазону освітніх потреб. На жаль, в Україні спостерігається тенденція до зростання чисельності дітей із функціональними обмеженнями, можливо, унаслідок недостатнього рівня медичного обслуговування, наявності наркоманії й алкоголізму, підвищення екологічної небезпеки. Соціалізація та освіта дітей з інвалідністю, їхня інтеграція в суспільство залишаються одними із найбільш актуальних питань українського сьогодення.

Уперше в Україні Законом України „Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу” врегульовано питання про інклюзивне навчання в загальноосвітніх навчальних закладах та про навчально-реабілітаційні центри як новий тип навчального закладу для дітей з особливими потребами. Англійське дієслово „inclusion” перекладається як „утримувати, включати, мати місце у своєму складі”. Рух назується інклюзією містить у собі ряд змін на рівні цілого суспільства та малої громади, які супроводжуються розробкою правових норм на міжнародному рівні. Уперше інклюзія була підтримана Всесвітньою декларацією прав людини у 1948 р. і знаходить відображення у всіх міжнародних документах у сфері освіти. Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, яка ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу [11, с. 7].

Інклюзивне навчання має ряд переваг. Дитина вчиться життєдіяльності в суспільстві здорових людей, у неї формується направленість до нормального, повноцінного життя, і тут головне сформулювати в дитини сприйняття своєї хвороби не як обтяжливої життєвої обставини, а як певного способу життя.

Розвиток сучасного суспільства вимагає поваги до людського розмаїття, встановлення принципів солідарності та безпеки, що забезпечує захист та повне інтегрування в соціум усіх верств населення, насамперед – осіб з обмеженими можливостями. Це зумовлено визначенням головної мети соціального розвитку – створення „суспільства для всіх”. В основу такого інтегрування покладено концепцію цілісного підходу, яка відкриває шлях до реалізації прав і можливостей для кожної людини, насамперед, передбачає рівний доступ до здобуття якісної освіти. Принцип доступності сформульовано на засадах дотримання прав людини, викладено в резолюції Генеральної асамблеї ООН від 12 грудня 1997 р. в якості пріоритетного завдання – сприяти забезпеченню рівних можливостей для осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Якісна освіта передбачає задоволення особливих освітніх потреб кожного індивіда, у тому числі й з порушеннями психофізичного розвитку, без відриву такої особи від звичного соціального оточення, сім'ї, друзів. Принципи доступності та задоволення особливих освітніх потреб осіб із порушеннями психофізичного розвитку стали наріжним каменем інклюзивної освіти, освітньої системи, що базується на принципі забезпечення основного права молоді навчатися спеціальності, здобувати вищу освіту разом із усіма. Оскільки в більшості випадків інвалідність сама собою не є перешкодою, дискримінація – ось що перешкоджає дитині отримати освіту в загальній системі.

Освіта має надаватися в межах можливого без будь-якого вияву дискримінації стосовно дітей та дорослих інвалідів – така офіційна позиція європейської спільноти. Інклюзивну освіту визнано найбільш інноваційним рухом в освіті демократичних країн. У цей час в Україні в контексті нової парадигми посилюється громадський інтерес до удосконалення організаційно-правових засад забезпечення права на освіту дітей з особливими потребами, забезпечення варіативності здобуття освіти відповідного рівня, відбувається активне розроблення нової методології освіти осіб з особливими потребами, що базується на принципах дитиноцентризму, здійснюється активний пошук шляхів і засобів їхньої реалізації [7, с. 45].

Законодавство останніх років ставить серйозні завдання перед освітньою системою і функціонуванням окремих закладів, мобілізує до удосконалення програм і методів навчання, стимулюючи розвиток компетенції вчителів. Поширює, крім того, такий „культурний клімат”, який дозволяє більш „еластичніше” відповідати на потреби всіх дітей і молоді в даному середовищі.

Входження України до європейського та світового освітнього простору передбачає оновлення національної системи освіти, її своєрідний рух, взаємодію з сукупністю освітніх закладів, науково-педагогічних центрів різних країн, урядових та суспільних організацій спрямованих на просвітницьку діяльність. Загально-цивілізаційні тенденції ХХІ ст. впливають на всі правові сфери життя суспільства і людини та визначають пріоритетні напрями сучасного законодавства, освіти, зокрема, розуміння на загальнодержавному та індивідуальному рівнях людини як найвищої цінності та її усвідомленого і ефективного функціонування в сучасному світі.

Не випадково в державній національній програмі „Освіта” („Україна ХХІ ст.”) зазначається, що для досягнення основної мети української системи освіти необхідно „створити умови для розвитку та самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати покоління, здатні навчатися впродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства” [3, с. 5]. Особливу увагу варто звернути на потреби осіб з обмеженими можливостями, їхню повноцінну інтеграцію в сучасне суспільство.

Інклюзивна освіта на теренах України потребує планомірного впровадження на основі виваженого підходу як з боку державних органів влади, так і з боку громадськості. Реалізація технологій освітнього інтегрування дозволить узгодити протиріччя між рівними правами осіб із порушеннями психофізичного розвитку у виборі життєвого шляху, форми освіти, освітніх послуг і фактичною нерівністю можливостей різних соціальних груп населення. Реалізація ідеї інклюзії, як однієї з провідних тенденцій сучасного етапу розвитку національної системи освіти, жодною мірою не означає згортання існуючої диференційованої системи спеціальної освіти. Ефективне інтегрування можливе лише в умовах постійного удосконалення систем загальної та вищої освіти. Принципово важливою тут є продумана державна політика, яка має базуватися на оптимізації процесу інтегрування молоді з особливими потребами в загальноосвітній простір та враховувати науково-методичні підходи впровадження інклюзивної освіти:

- інклюзивна освіта потребує розроблення відповідної нормативно-правової бази, що закріплює правові засади здобуття освіти в різних формах особами з особливими освітніми потребами;
- інклюзивне навчання молоді з інвалідністю має відбуватися за участі різнопрофільних фахівців (корекційний педагог, соціальний психолог, медичний працівник, соціальний працівник та ін.) за умови вчасно проведеної корекційно-розвиткової роботи;
- ефективність інклюзивного навчання суттєво підвищиться за умови своєчасної й кваліфікованої діагностики та оцінювання розвитку дитини, а також під час надання консультативно-інформаційної підтримки педагогам і адміністрації навчального закладу, в якому вона навчається, та її батькам;
- в умовах інклюзивної освіти вкрай значущим є застосування індивідуального підходу в організації психолого-педагогічного супроводу дітей з інвалідністю;
- необхідними є розробка й подальше удосконалення методичного забезпечення (індивідуальних навчальних планів, спеціальних програм, підручників і дидактичних засобів, враховуючи вимоги особистісного підходу в освіті дітей із порушеннями психофізичного розвитку, ефективних технологій навчання та викладання, придатних для різного контингенту учнів);
- ефективне інклюзивне навчання можливе за умови спеціальної підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів. Метою такої підготовки є оволодіння педагогами основними методами диференційованого та спільного викладання, сучасними методиками оцінювання навчальних досягнень та розвитку дітей, ефективними стратегіями командної співпраці фахівців тощо.

Безумовно, впровадження інклюзивної освіти має відбуватися поступово з професійним відпрацюванням усіх її складових. Серед пріоритетів розвитку освіти осіб з особливими потребами в Україні є визначення основних напрямів та засобів перетворення її на соціальний ліфт, зокрема:

- створення умов для реалізації державної політики щодо забезпечення особам з особливими потребами конституційних прав та всіх прав, задекларованих у міжнародних документах у сфері освіти та соціального захисту і ратифікованих нашою державою;
- оптимізація існуючої системи спеціальної та вищої освіти осіб з особливими потребами через розширення її функцій і удосконалення структури для забезпечення доступної та якісної освіти упродовж життя;
- модернізація системи навчання осіб з особливими потребами шляхом упровадження інноваційних технологій для забезпечення максимально можливого особистісного розвитку таких учнів, відповідно до їхніх індивідуальних потреб і здібностей, що забезпечить всім, без винятку, випускникам можливість досягнути загально визнаного мінімально-необхідного рівня знань і кваліфікації, сприятиме вирівнюванню шансів для розвитку здібностей молоді з особливими потребами, що уможливить їхню конкурентоспроможність на ринку праці та свідому й активну участь у всіх сферах суспільного життя;
- якісна реорганізація зорієнтованої фахової підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, підвищення професіоналізму педагогів та освітніх менеджерів, обґрунтування критеріїв добору педагогічних працівників, що має забезпечити новий статус та фаховий рівень кадрів у сфері інклюзії, їхню особисту відповідальність за знання і компетентності учнів.

5 липня 2017 р. президент України дав зелене світло інклюзивному навчанню в нашій державі, підписавши ухвалений 23 травня цього ж року Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про освіту” щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг”. За ним українські діти з особливими освітніми потребами мають повне право здобувати освіту в усіх навчальних закладах незалежно від „встановлення інвалідності”. Також для цих дітей передбачено можливість запровадження дистанційної та індивідуальної форм навчання, отримання психолого-педагогічної та корекційно-розвиткової допомоги.

Важливою умовою системного реформування системи освіти осіб із особливими потребами є комплексне розв'язання завдань, пов'язаних із нормативно-правовим, організаційним, кадровим, науково- та навчально-методичним забезпеченням освіти таких дітей і молоді. Механізм реалізації цих завдань передбачає координацію зусиль відповідних міністерств і відомств, наукових установ, закладів вищої педагогічної освіти та закладів системи післядипломної педагогічної освіти.

Українські правники та міжнародні експерти зазначають, що в питанні розвитку інклюзивного навчання Україна зробила потужний крок уперед. Але попри численні зміни в законодавчих, нормативно-правових актах ступінь реального поширення інклюзивної освіти в Україні ще доволі низька. Удосконалення чинної законодавчої і створення нової нормативно-правової бази системи освіти осіб з особливими потребами має бути і надалі спрямоване на ефективне вирішення таких основних завдань:

- внесення необхідних змін і доповнень до чинного законодавства з метою приведення його у відповідність до міжнародних стандартів;
- створення нормативно-законодавчого поля щодо забезпечення фінансування послуг супроводу в системі освіти осіб з особливими потребами;
- здійснення обліку всіх осіб з особливими потребами від народження та створення відповідної електронної бази даних (єдиного реєстру) для забезпечення комплексної допомоги та супроводу;
- створення державної системи супроводу осіб з особливими потребами, ознайомлення їх зі своїми правами в усіх сферах життя, зокрема у сфері освіти;
- посилення державного нагляду за дотриманням роботодавцями квоти на працевлаштування інвалідів, випускників закладів вищої освіти, та забезпечення належних умов праці.

Список використаних джерел:

1. Всеукраїнський фонд „Крок за кроком”. Програма „Інклюзивна освіта”. URL : <http://www.ussf.kiev.ua/index.php?go=Inklus> (дата звернення : 01.04.2019).
2. Про освіту : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 1991, № 34. С. 45.
3. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 1991. № 2. С. 52.
4. Про охорону дитинства : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2001. № 30. С. 42.
5. Про реабілітацію інвалідів в Україні : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2006. № 2–3. С. 36.
6. Кабанова О. О. Внесок Соколянського у розвиток вітчизняної освіти. *Вісник*. 1989. № 124. С. 266.
7. Колупасва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. С. 269.
8. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Київ : Преса України, 1997. С. 80.
9. Кравцова Т. Розвиток інклюзивної освіти в історії вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки. *Наукові записки*. Випуск 112. С. 211.
10. Скільський Д. М. Історія української педагогіки. *Історія педагогіки*. В 2 т. Київ : Смолоскип. 2012. Т2. С. 241.
11. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. *Вибрані твори в 5 т.* Київ : Радянська школа, 1976. Т 1. С. 403.

*Рецензент – д. пед. н., професор,
директор Хмельницького інституту соціальних технологій
ВНЗ „Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна” Чайковський М. Є.*